

Nordtug, B. & Steinnes, J. (2022).
Spesialpedagogen – i samfunnets knutepunkt
og skjæringsfelt? En psykoanalytisk invitasjon
til spesialpedagogisk aktivisme. I: H. Thuen,
S. Myklestad & S. Vik (Red.), *Pedagogikkens idé
og oppdrag* (s. 94–110). Fagbokforlaget.
<https://doi.org/10.55669/oa010306>

Kapittel 6

Spesialpedagogen – i samfunnets knutepunkt og skjæringsfelt?

En psykoanalytisk invitasjon til spesialpedagogisk aktivisme

Birgit Nordtug & Jenny Steinnes

Sammendrag: Dette kapitlet løfter fram psykoanalytiske perspektiver for å vise at spesialpedagogikk som fag og felt kan plasseres og identifiseres som faglig knutepunkt og/eller skjæringsfelt. Inspirert av det som blir presentert som det ubevisstes aktivisme, kan spesialpedagogen åpne seg for andre logikker enn den enkle lineære årsak–virkningstenkningen som formidles i programmer og andre generelle problemløsninger i fagfeltet. Det gjelder også logikker som bryter med individ–system–dikotomien, slik det ubevisstes aktivisme gjør ved å overskride denne dikotomien. Ved hjelp av tre teoretikere: Simon Critchley, Slavoj Žižek og Bernard Stiegler, forsøker forfatterne å løfte fram

spesialpedagogikk som et skjæringsfelt; som et åpnende område inn mot den uendelige samfunnsstrukturen, slik sett en samfunnsstruktur som alltid må spørresettes og utfordres og gjenskapes. I dette ligger også spesialpedagogens like uendelige individuelle ansvar, på siden av så vel som innenfor samfunnsinstitusjonene.

Nøkkelord: *spesialpedagogisk aktivisme, psykoanalyse, Žižek, Critchley, Stiegler*

Abstract: *This chapter highlights psychoanalytic perspectives to show that special education as a subject and field can be placed and identified as a professional hub and/or intersection. Inspired by what is presented as the activism of the unconscious, the special educator can open himself to other logics than the simple linear cause-effect thinking that is conveyed in programs and other general problem-solving in the field. This also applies to logics that break with the individual-system dichotomy, as the activism of the unconscious does by transcending this dichotomy. Using perspectives drawn from three theorists: Simon Critchley, Slavoj Žižek and Bernard Stiegler, the authors attempt to highlight special education as an intersection, as an opening area towards the infinite structure of society, a structure that will always have to be questioned, challenged and recreated. In this also lies the special educator's equally infinite individual responsibility, to the side of, as well as within, social institutions.*

Keywords: *special educational activism, psychoanalysis, Žižek, Critchley, Stiegler*

Innledning

Et av pedagogikkens særtrekk er fagets intenst sammensatte posisjon mellom fag og politikk. Dette til forskjell fra nærliggende fag som i langt mindre grad er underkastet skiftende politiske føringer. Mens politikken kan være opptatt av rammebetingelser for psykisk helsearbeid, holder den i stor grad fingrene borte fra psykologifaglige innsikter og utviklingen av disse. Det samme kan neppe sies om pedagogikken. Pedagogikk har en lang historie i å være underlagt – for faget – ytre og fremmed legitimering; fra kirke og

religion, via nasjonsbygging til dagens uttalte økonomiske begrunnelser. Slik sett blir pedagogen en som skal iverksette ideer og initiativer hentet utenfor faget. I løpet av en yrkeskarriere vil pedagogen stadig måtte forholde seg til nye herrer med vekslende politisk tyngdepunkt og prioriteringer.

I dette landskapet av politikk og fag vil *spesial*pedagogen måtte befinne seg enda lengre inne i dette praktisk-politiske knutepunktet, som en «læringsdoktor», som skal tilpasse og «helbrede» ut fra samfunnets til enhver tid gjeldende målsettinger og verdigrunnlag. I et slikt knutepunkt blir spesialpedagogen utdanningssektorens forebygger og reparatør; en som skal ha oppmerksomhet mot individers særlige behov; underforstått: særlige sett opp mot politikken uttalte målsettinger om kunnskap, ferdigheter og kompetanse. Slike knuter kan stramme og hindre gode, vitale og radikale spørsmål til egen praksis.

Knuter kan imidlertid løsnes og bli til skjæringsfelt der ulike impulser strømmer igjennom og gir kraft til å stille dype spørsmål både til egen praksis og de ulike feltene som praksisen er vedt inn i. En slik transformasjon er intensjonen med psykoanalysen. Hvordan spesialpedagogikken tar inn psykoanalytiske innsikter og grep, kan dermed være av stor interesse.

Problemstilling, metode og struktur

Problemstillingen som drøftes i dette kapittelet, er: *Hvordan kan spesialpedagogen inspirert av det ubevisstes aktivisme bidra til å fremme vitale skjæringsfelt i faget?* Vårt begrep *det ubevisstes aktivisme* tar utgangspunkt i psykoanalysens visjon om å løsne opp i knuter gjennom å sette etablerte betydningsstrukturer i spill på uvante måter som kan bidra til at betydningsdannelsen forskyves mot noe annet enn det som skaper knuter. Vi forbinde det ubevisstes aktivisme med en *ikke-komplementær dynamikk*¹, der den gang da og en åpen uendelig fremtid er til stede i her og nå i det vi ikke kan

1 I tråd med den franske psykoanalytiske tradisjonen i arven etter Jacques Lacan (2007) legger vi vekt på det dynamiske aspektet ved det ubevisste. En slik forståelse er forskjellig fra hvordan det ubevisste forstås i en hermeneutisk psykoanalytisk tradisjon, hvor det ubevisste i større grad forbindes med noe gitt som kan bevisstgjøres (se f.eks. Vetlesen og Stänicke, 1999, mht. den hermeneutiske tilnærmingen til psykoanalysen).

eller vil forholde oss til. *Det ubevisstes aktivisme* kan derfor ikke operasjonaliseres på linje med et empirisk begrep (Soleim, 2000).

Lacan-psykologen Torberg Foss (1990) skriver i forordet til samtaleboken *Psykoanalysens hemmelighet* at «et begrep kan ha sin kraft gjennom at det er noe ugjennomsiktig for oss. Slik gir det oss tid til å tenke, og først senere kan det tilveiebringe en forståelse som er vår egen». Betydningen av begrepet vil da være *utsatt*: både utsatt i tid, og utsatt for leserens involvering i begrepsforståelsen. En slik forståelse av kunnskapsproduksjonen er forskjellig fra den avdekkende vitenskapelige tradisjonens kunnskapsforståelse, hvor man søker å gjøre begrepene gjennomsiktige, og hvor forskningsteksten betraktes som uttømmende i form av en resultatdel og en konklusjon.

Vi tilslutter oss forståelsen av at kunnskapen som vi tilveiebringer, er *utsatt* i dobbel forstand. Vi tilstreber imidlertid å være vitenskapelige gjennom en analytisk metode som vektlegger grundighet i lesningen og analysen av et utvalg primærtekster, og som tilstreber koherens i argumentasjonen. Ved at vi oppgir kildene som vi har undersøkt, kan analysene etterprøves og nyskrives. At argumentasjonen er koherent, betyr imidlertid ikke at den er endelig, slik vi allerede har understreket med å peke på at betydningen er utsatt. I dette ligger det en invitasjon til leseren om å ta del i betydningsdannelsens *uendelige semiose* – for å bruke et begrep fra Charles Sanders Peirces (1974, CP 1.339) semiotikk som mange i den franske psykoanalytiske tradisjonen er inspirert av (Muller, 1996). Peirce (1974, CP 2.302) er opptatt av at symbolene kan vokse i den uendelige semiosen. Når symbolene vokser, kan betydningsdannelsen rokke ved det som skaper knuter, og åpne opp for det uendeliges vitalitet i betydningsgivingen av fenomenene og fagfeltene som undersøkes, slik vi inviterer til.

Mange har pekt på at psykoanalysen har utviklet seg i en feil retning. I stedet for å være et vitalt skjæringsfelt i samfunnet, har den lukket seg om seg selv (Foss, 2017). Filosofene Slavoj Žižek (1949–), Simon Critchley (1960–) og Bernard Stiegler (1952–2020) er unntak i så måte. Alle har et psykoanalytisk utgangspunkt og reiser en rekke radikale spørsmål og perspektiver som kan vise seg fruktbare i undersøkelsen av dette kapittelets problemstilling. Vi har valgt å presentere disse tre teoretikerne i egne avsnitt. Hvert avsnitt avrundes med en poengtering av hva de ulike perspektivene kan ha å si for spesialpedagogens virke. Resonnementene drøftes videre i et påfølgende avsnitt i lys av vårt begrep om *det ubevisstes aktivisme* hvor vi trekker veksler

på innsikter i Sigmund Freuds tre klassikere: *Dora* (1905), *Hinsides lystprinsippet* (1921) og *Ubehaget i kulturen* (1929), og da relatert til spørsmålet om hvordan spesialpedagogen kan bidra til at spesialpedagogikken blir et vitalt skjæringsfelt i samfunnet.

Utfordringer til spesialpedagogikkens tradisjonelle posisjoner

Tradisjonelt baserer faget spesialpedagogikk seg på to retninger (Groven, 2013):

- 1) Tiltak ut fra individuelle vanskebilder; spesialpedagogikkens individperspektiv.
- 2) Tiltak for å oppnå inkludering; spesialpedagogikkens institusjonsperspektiv.

I begge tilfellene kan samfunnet, eller det inkluderende fellesskapet, bli oppfattet som gitt; som friskt om man vil. Mennesker som kommer inn under kategorien særlige behov, blir slik sett «den andre», som enten skal hjelpes til tilpasning, «helbredet» eller bli invitert inn i et aksepterende, friskt fellesskap.

Men, et samfunn er aldri friskt. Bernard Stiegler sier det på denne måten:

Faren ved en hvilken som helst sosio-patologisk diskurs er selvsagt at den vil opprettholde illusjonen av at der kan finnes noe slikt som sosial helse, og at det er dette som må bli *oppnådd*; det vil si at det *eksisterer*. Det som tvert imot må bli hevdet som et førsteprinsipp i en slik sosio-patologi, er at den formen for helse ikke eksisterer, at samfunn *alltid* vil være sykt, at der ikke er noen revolusjonær Stor Dag, ingen forløsningens horisont, verken hygienisk eller instinktiv, men *likevel*, at helse *eksisterer*, og at det ikke er noen måte å kunne gi det opp, som en konsistenshorisont, uten å gi opp *alt*. (Stiegler, 2014, s. 92)²

2 Oversatt fra engelsk av kapittelforfatterne.

Helse er i det hele tatt et vanskelig begrep når det blir brukt i en pedagogisk kontekst. Helse forutsetter en normaltilstand der uhelse må bli møtt med tiltak for å gjenopprette denne. Slik sett kan tiltakene bli tilbakeskuende inn mot en tapt likevekt. Men (spesial)pedagogen skal også, og kanskje primært, legge grunnlag for fremtiden – en fremtid som vi vet lite om.

Spesialpedagogens ansvar vil dermed gå i tre retninger: a) Reparere og kompensere for mangler i individ og i barns omgivelser (i forhold til fortid), b) tilpasse til et samfunns her og nå (nåtid) og c) åpne for en åpen fremtid. Spesialpedagogikkens to tradisjoner forholder seg primært til de to første: den godtar i stor grad en sosial orden som utgangspunkt, og posisjonerer seg i forhold til det. Det er i dette utgangs-/knotepunktet at spesialpedagogen kan la seg inspirere av *det ubevisstes aktivisme*.

Tre inspirasjonskilder til spesialpedagogisk aktivisme

Slavoj Žižek

Sloeneren Slavoj Žižek har doktorgrad i psykologi og filosofi. Han har et stort publikum – også i Norge. I 2019 mottok han Holbergprisen. I sine tekster følger han både en lacaniansk tradisjon etter Freud og en marxistisk tradisjon. I *The relevance of the Communist Manifesto* (2018) slår han fast at etter flere tiår med nyliberalistisk ideologi i et kapitalistisk system er staten på ingen måte blitt mindre, slik nyliberalismen gjerne forstår sin egen agenda. Tvert imot er staten blitt sterkere. Denne sterke staten har tatt grep om utdanningsinstitusjonene med målsetting om å sørge for at samfunnsmedlemmene blir en kompetent arbeidsstyrke. «Dette er grunnen til at temaet utdanning (i sin produktiv-teknokratiske versjon: å bli forberedt til det konkurransedrevne arbeidsmarkedet) er så viktig i dag» (Žižek, 2018, s. 27).

Žižek knytter an til Marx' *Kommunistiske manifest* (2016), som starter med det kjente utsagnet om at «Et spøkelse går omkring i Europa – kommunismens spøkelse». Her vil kommunismen være kapitalismens fortrente andre, men *et andre* som alltid likevel gjør seg gjeldende på ulikt vis, slik tilfellet er for psykoanalysens begrep om det ubevisste. Žižek forsøker å løfte frem dette ubevisste gjennom å avkle kapitalismen som vår tids dominante

*kultur-overjeg*³. Marx' tekst er 150 år gammel og har inspirert til radikale omveltninger i flere land, uten at suksess i praksis har vist seg i så stor grad. De ulike samfunn som har gjennomgått revolusjoner, har ifølge Žižek manglet noe vesentlig.

Problemet med vestlig marxisme (og selv marxisme *tout court*) var fraværet av et revolusjonært subjekt: Hvordan skjedde det at arbeiderklassen ikke fullførte overgangen fra å være «i seg selv» til å være «for seg selv» og ikke konstituerte seg som en revolusjonær agent? (Žižek, 2018, s. 50)

Žižek poengterer ut fra dette at nettopp derfor blir psykoanalysen en måte å forstå de ubevisste mekanismene som kan hindre dannelsen av en klassebevissthet i den enkelte og i sosiale sammenhenger.

Žižek (2019) går inn på de ulike konkrete kommunistiske revolusjonene og poengterer hvordan en maktforskyvning ender opp i ulike totalitære systemer. Marx' perspektiver har vist seg som et godt middel til å analysere kapitalismen, men klassiske marxistiske løsningen feiler, og selve problemet gjenstår. Dette problemet knytter Žižek til *communis*: hvordan vi forholder oss til selvorganisering i ulike fellesskap. Hvordan møter vi utfordringene i ulike commons: fellesskap med naturen, kulturelle fellesskap, og ikke minst fellesskap som det universelle menneskelige rom som ingen skulle være ekskludert fra. Uansett løsning må man ifølge Žižek (2019, s. 57) forholde seg til disse utfordringene. Žižek vil ikke være marxist, men foreslår å gjenta Marx' grunnleggende gester på en ny måte.

Žižeks spesialpedagog vil dermed anvende en marxinspirert samfunns- og samtidsanalyse for å bringe frem noe av det den dominerende ideologien undertrykker eller fortrenger. I tillegg vil spesialpedagogen anvende Freud for å forstå ubevisste mekanismer som hindrer hans/hennes identifisering inn i interessefellesskap (vi kommer tilbake til det i drøftingsdelen). Spesialpedagogen som revolusjonær agent vil kunne være inspirert av både Freud og Marx, men vil ikke nødvendigvis tro på en type endelig løsning gjen-

3 Freuds begrep om kultur-overjeget er forbundet med *kravet om tilpasning* til omgivelsene. Et viktig poeng i psykoanalysen er at kravet er større for noen enn for andre. Eller sagt med en av klassikerne til Freud: Ubehaget i kulturen er skjevfordelt, slik Žižek viser i sine undersøkelser av kapitalismens fortrenge andre.

nom å omforme samfunnet gjennom en bevisstgjøring og konkretisering av det den dominerende ideologien undertrykker. Spesialpedagogen må likevel finne måter å møte utfordringer i de ulike commons; de ulike fellesskap, og arbeide for å inkludere alle både i universelle og i spesielle menneskelige rom, skolen inkludert, muligens som et revolusjonært subjekt.

Simon Critchley

I boken *Uendelig krevende: Forpliktelsens etikk, motstandens politikk* plasserer den engelske filosofen Simon Critchley (2019) seg midt i det krevende skjæringspunktet mellom etikk og politikk. I Critchleys versjon vil spesialpedagogens posisjon best kunne beskrives som en *ansvarlig anarkisme*. Critchley hevder at filosofien startet, ikke med undring, men med skuffelse. Det samme sier han om politikken. Det er en slik politisk skuffelse han tar for seg i denne boken.

Her skyldes følelsen av at noe mangler eller har mislyktes, at man innser at vi lever i en voldsomt urettferdig verden, en verden som er preget av krigens redsler (...). Hva kan rettferdighet bety i en ekstremt urettferdig verden? Det er dette spørsmålet som skaper behov for en etikk (...) som kan gjøre oss i stand til å møte og konfrontere den aktuelle politiske situasjonen. (Critchley, 2019, s. 39–40)

Critchley argumenterer for en radikal politikk som må være sentrert rundt det han kaller et metapolitisk etisk moment. «Hvis etikk uten politikk er tom, da er politikk uten etikk blind» (Critchley, 2019, s. 51). Han hevder at dette metapolitiske momentet er anarkistisk, slik sett dreier etikk seg om å forstyrre den politiske status quo. «I dette perspektivet er politikk å skape en *intern avstand* innenfor staten, å danne nye politiske subjektiviteter» (Critchley, 2019, s. 51). Disse politiske subjektivitetene må kunne handle ansvarlig. «Min normative påstand, om du vil, er dermed at grunnlaget for enhver etikk bør være et begrep om etisk erfaring som er basert på det ekstreme kravet om uendelig ansvarlighet» (Critchley, 2019, s. 86). Det vil være en generell utfordring å klare å motstå den normaliserende kraften i staten og dens disiplinerende apparat.

Man kan si at den psykoanalytiske erfaringen begynner med at man anerkjenner kravet fra det ubevisste, støtet fra det ubevisste begjærets Faktum i form av symptomet. (...) Det vil si at subjektet bestemmer seg for heretter å forholde seg bekref-tende til kravet fra dets ubevisste begjær. (Critchley, 2019, s. 117)

Critchley knytter an til Freuds perspektiver på humor, som han mener lar oss se et glimt av et ikke-fiendtlig overjeg. I humoren skjer det en forskyvning av forbudet som konstituerer overjeget. I denne forskyvningen kan etablerte betydningsstrukturer settes i spill på uvante måter. Det kan rokke ved overjegets mange forbud som setter grenser for begjærets uendelighet. Critchley (2019, s. 138) tar til orde for at dette ikke-fiendtlige overjeget har gjennomgått en modning, «som opplever foreldrenes forbud og ødipale skyld, erstattet av et mer voksent overjeg, la oss kalle det «overjeg 2». Mens forbudet og den ødipale skyld er vendt mot fortiden, vil Critchleys overjeg 2 åpne for en erfaring av en prinsipielt uoppnåelig fremtid, en fremtid som aldri kan realiseres som fullkommen; som endelighet, i og med at den åpner for begjærets uendelighet. «Men, og dette er avgjørende, ved å forby meg selv å oppnå endelighet, vil en slik erfaring ikke paralysere jeget, men snarere være motoren i subjektets etiske virksomhet» (Critchley, 2019, s. 139).

Mens Žižek advarer mot å være i begjærets uendelighet og ikke tre frem «for seg» som et revolusjonært subjekt, tar Critchley til orde for å være i ansvarsbegjæret. Hos Critchley er imidlertid ansvarsbegjæret forbundet med den etiske substitusjonen hos Levinas (1997) som handler om å stå i stedet for en fraværende gudskjærlighet. Det er ikke noe vi gjør, men noe som skjer med oss i møte med den andre.

Man kan kanskje si at en Critchley-inspirert spesialpedagog vil ha erstattet sitt overjeg hemmet av forbud og skyld med et mer voksent overjeg 2 og slik åpne for en uendelig fremtid basert i en like uendelig ansvarlighet. Et spørsmål vil imidlertid være om Critchleys etisk anarkistiske spesialpedagog kan klare å fungere innenfor rammene av et utdanningssystem hvor det forutsettes at spesialpedagogen trer frem som et subjekt innenfor institusjonens rammebetingelser, og ikke bare er i begjæret for den andre.

Bernard Stiegler

I boken *What Makes Life Worth Living* (2013) presenterer den franske filosofen Bernard Stiegler en dyptpløyende samfunns- og samtidskritikk. En globalisert økonomi og et omfattende markedsføringsmaskineri har tatt grep om menneskets ubevisste drivkrefter på en måte som fremmer avhengighet og en grunnleggende utroskap både mot medmennesker og mot objekter i den fysiske verden. Stiegler nylser Winnicotts (2005) begrep om overgangsobjekter og argumenterer for at en fornyet forståelse av menneskets tilknytning til den fysiske verden kan være et motgrep mot den avhengighetskulturen som den økonomiske globaliseringen har skapt.

Ifølge Stiegler har den vestlige kulturen tillatt markedskrefter å skape avhengighet og tilpasning, og har slik bidratt til å tømme tilværelsen for det som kan gi en opplevelse av at livet er verdt å leve. I Stieglers forståelse må det tas grep for å kunne yte den omsorg for den oppvoksende slekt som den økonomiske globaliseringen har bidratt til å ødelegge. I *Taking Care of Youth and the Generations* (2010) løfter han frem utdanningssystemets rolle i dette:

I det tjuende århundre (...) har utdanningssystemet og audiovisuelle – det vil si, programmerings-industrier samarbeidet for å fange barns oppmerksomhet gjennom psykoteknologier. (...) resultatet er en enorm psykologisk, affektiv, kulturell, økonomisk og sosial katastrofe, og har ført til svekkelse og økende skjørhet i sosiale koblinger som på dette tidspunktet bare er i stand til å skape generalisert usikkerhet og stor tvil om fremtidige relasjoner mellom generasjonene. (Stiegler, 2010, s. 58)⁴

Oppmerksomheten blir dermed fanget i det Stiegler kaller kort-slutninger, korte usammenhengende meningsstrukturer som ikke legger grunnlag for meningsfull handling. Disse kort-slutningene bidrar til lavere libidinal energi, det vil si at de tømmer tilværelsen for både kraft og mening. I stedet argumenterer Stiegler (2010) for lang-slutninger, i alle former for uttrykk, alle meningsstrukturer som kan bidra til oversikt. Her spiller historien og historier en viktig rolle. Mennesket kan overføre kultur og minner på tvers av generasjoner. Disse overføringene er i stor grad avhengig av materialitet. Poenget blir å anvende konkret materialitet på måter som fremmer selv-

4 Oversatt fra engelsk av kapittelforfatterne.

stendig adopsjon av kulturelle verdier og normer og ikke passiv avhengighet og tilpasning. Akkurat her har skolen ifølge Stiegler en avgjørende rolle. Men da må skolen få fungere som kulturell motmakt, der markedsmakten blir holdt på en god armlengdes avstand. Stiegler (2010) knytter an til både tysk og fransk opplysningstradisjon, til Kant (1724–1804) og Condorcet (1743–1794), og mener at vår tids markedsmakt har plassert denne tradisjonen på sidelinjen. En Stiegler-inspirert aktivistisk spesialpedagog vil legge vekt på materialitetens og historiens betydning for å bryte markedskreftenes grep om menneskelige ubevisste drivkrefter, og slik løsne dette grepet, disse knutene inn mot en åpnere, mer kraftfylt og ansvarlig fremtid. Denne spesialpedagogen vil satse på skolen som motmakt og bidrag til omsorg ut fra en vitalisert opplysningstradisjon. Stiegler er således den av disse tre inspirasjonskildene som mest eksplisitt synes å ville satse på skolen som ramme for det ubevisstes aktivisme.

Det ubevisstes aktivisme og spesialpedagogen som aktivist

Kapittelets drøftings spørsmål er: *Hvordan kan spesialpedagogen inspirert av det ubevisstes aktivisme bidra til å fremme vitale skjæringsfelt i faget?* Drøftingen i dette avsnittet blir strukturert ut fra tre sentrale begreper i psykoanalysen: *symptomet, forskyvningen og fortetningen*. Disse tre begrepene utgjør ulike dimensjoner ved det som vi benevner som *det ubevisstes aktivisme*. Det ubevisstes aktivisme kan rokke ved dominerende perspektiver og bane vei for forståelser som kan være mer helsebringende i Stieglers (2014) forstand. Det kan imidlertid også ta andre veier, noe Freud (2011) løftet frem i sine analyser av dødsdriften. Vi knytter det an til fallgruver som spesialpedagogen kan havne i, og som kan skape knuter. Vi vil imidlertid starte med en kort introduksjon av de tre dimensjonene i det ubevisstes aktivisme, og da i forhold til psykoanalysens kjernebegrep hva angår ideen om det ubevisste; nemlig fortengningen. For så å utdype hver av dimensjonene i lys av problemstillingen og innsikter hos Žižek, Critchley og Stiegler.

Fortrengningen og de ulike dimensjonene i det ubevisstes aktivisme

I Sigmund Freuds (1999) klassiker *Ubehaget i kulturen* er det fortrenget forbundet med kravet om tilpasning i relasjoner, institusjoner og i kulturen som sådan, og der kravet om tilpasning er større for noen enn for andre. Freud relaterer dette kravet til sitt begrep om *overjeget* som omfatter både individ-overjeget og kultur-overjeget (Freud, 1999, s. 93). Som vi allerede har vært inne på, er det kultur-overjeget som vektlegges i Žižeks (2018) *The Relevance of the Communist Manifesto*. Det samme er tilfellet for de analysene vi har løftet fram hos Critchley (2019) og Stiegler (2010, 2013). At noe er fortrenget, betyr imidlertid ikke at det ikke eksisterer i betydningsdannelsen. Det fortrenget er der som en tale fra en annen skueplass: *dem anderen Schauplatz*, som Freud kalte det.

Det fortrenget kan vise seg i betydningsproduksjonen på ulike måter. Den måten som Freud var mest opptatt av, var gjennom *symptomer*. I psykoanalysen forsøkte han å lytte til hva symptomene formidlet om det fortrenget når pasientene åpnet seg for den frie assosiasjonens logikk. I gjenlesningen av Freud ga Lacan oppmerksomhet til hvordan det fortrenget kan vise seg gjennom *forskyvninger* og *fortetninger* i språket. Litt forenklet kan man si at forskyvningen hos Lacan (2003) handler om hvordan det fortrenget skaper et begjær eller et ønske om fremtredelse i betydningsdannelsen. Siden det er fortrenget og ikke kan tre frem, forskyver begjæret betydningen fra et tegn til et annet i den uendelige semiosen. Like forenklet kan man si at fortetningen hos Lacan (2003) viser til hvordan betydningen kan trygges ved at kløften mellom tegnets uttrykk og tegnets innhold dekkes over av en illusjon som gir mening til den enkeltes begjær og ønsker. Vi knytter fortetningen an til begrepet *sublimering*. Det handler om hvordan det fortrenget kan omformes (dvs. sublimeres) til en representasjon som *makes life worth living* (jf. Stiegler, 2013).

Symptomet

Man kan si at det er fra det fortrengetes posisjon det ubevisstes aktivisme utsies. Ikke for å dyrke sin posisjon som fortrenget, slik spesialpedagogen kan komme til å gjøre hvis hun/han forblir i den skuffelsen som Critchley tar som sitt utgangspunkt, men fordi «de høyere sjikt i sjelelivet» som i sin tid gjen-

nomførte fortregningen, fortsatt utøver motstand mot at det fortrenge skal tre frem.

Det ubevisste, det vil si det «fortrenge», yter slett ingen motstand mot behandlingen. Det vil jo heller streve mot full bevissthet, i strid mot trykket som har holdt det nede, eller søke seg utløp i handling. Motstanden som oppstår i behandlingen, utgår fra de samme høyere sjikt eller systemer i sjelelivet som i sin tid gjennomførte fortregningen. (Freud, 2011, s. 24–25)

«De høyere sjikt i sjelelivet» relaterer Freud til overjeget. Det omfatter både individ-overjeget og kultur-overjeget (Freud, 1999, s. 93). I Freuds (1984) kjente kasantalyse *Dora. Brudstykke af en hysterianalyse* er det kultur-overjeget som vektlegges. Analysen viser hvordan kultur-overjeget innskrenker Doras handlingsrom ved å posisjonere henne til å være et objekt for mannens begjær. Doras eget begjær fortrenses og søker utløp gjennom å vise seg som annerledes enn det som det gjøres motstand mot i «de høyere sjikt i sjelelivet». Hos Dora skjer det gjennom symptomer. Hysterien lar seg imidlertid ikke helbrede og rokker på denne måten ved doxa i legevitenenskapen. Slik banes veien for en ny behandlingsmåte: talekuren.

Man kan si at det fortrenge snek seg inn gjennom patriarkatets bakdør gjennom Doras symptomer og bidro til endringer i en av patriarkatets mest prestisjefylte institusjoner den gang. Dora klarte imidlertid ikke å nyttiggjøre seg endringene. Symptomene forflyttet seg til andre sykdommer hvor behandlingen var mangelfull. Inspirert av Žižeks (1998) lacanianske Hegelresepjon kan Dora sammenlignes med slaven som opprettholder herrens posisjon gjennom avkastningen av arbeidet ved at symptomene akkumulerte ny kunnskap i ett av patriarkatets monumenter. Slik bidro hun til å opprettholde den samfunnsordenen som innskrenket hennes handlingsrom. På sett og vis tok hun derfor del i sin egen fornedrelse ved at hun ikke *an-svarte* det som symptomene snakket om i forhold til hennes innskrenkede handlingsrom. Med Žižek (2018, s. 50) kan man kanskje si at hun unnlot å *an-svare* invitasjonen til å tre frem på symptomets plass som «en revolusjonær agent».

Spesialpedagogen kan havne i lignende posisjoner, hvis hun eller han ikke *an-svarer* det som symptomene formidler hos de som skal hjelpes. Det kan eksempelvis skje hvis spesialpedagogen stirrer seg blind på symptomenes observerbare overflate uten at de settes inn i andre sammenhenger enn at det

finnes tiltak som kan hjelpe. Ved at symptomene frigjøres fra kontekster, kan de plasseres motstandsritt inn i kommersielle sammenhenger, der begjæret etter å tjene penger kan være viktigere enn helseaspektet (Østrem, 2016). Spesialpedagogen kan da bli et knutepunkt mellom kommersielle interesser på den ene siden, og barnehage og skole på den andre. Slik kan spesialpedagogen bli et hinder for at kapitalismens fortrenge andre får tre frem i betydningsdannelsen.

Forskyvningen

I forskyvningen er det selve bevegelsen som skapes i representasjonen av det fortrenge, som gir mening til det fortrenge. Hos Critchley er forskyvningen forbundet med Levinas' (1997) metafysiske tilnærming, som Levinas relaterer til begrepet substitusjon. Litt forenklet kan man si at Levinas' substitusjon handler om å stå i stedet for Messias som er fortrenge i en sekularisert kultur, og som kun viser seg i betydningsdannelsen som et spor av noe som aldri har vært og aldri skal komme. I substitusjonen blir dette fraværet nærværende i forskyvningen fra å være *for seg selv* til å være *for den andre* i ansvaret for den andre. Forskyvningen har imidlertid ingen ende siden Messias aldri vil komme og ta over. Ansvaret for den andre er derfor uendelig krevende, påpeker Critchley (2019). I dette ligger spesialpedagogens uendelige individuelle ansvar. Det betyr at spesialpedagogen ikke kan overlate ansvaret til systemet og/eller argumentere for at hun eller han bare utøver en rolle.⁵

Žižek (1998) knytter forskyvningen til endringer som kan skje når et dominerende perspektiv byttes ut med et perspektiv som rokker ved sannheter som opprettholder uhelse. Det var kanskje meningen med utskiftingen av begrepet integrering med inkludering i skolen? Forskyvningen synes imidlertid ikke å ha gitt mermening til det fortrenge, men heller å ha bidratt til det som Stiegler (2014, s. 92) er inne på når han skriver om faren ved en illusjon som ikke kan oppnås: at man gir opp (jf. Flaas, 2020). En annen fallgrube kan være at de som skal bidra til inkludering, opererer i hysterikerens diskurs⁶ på stadig leting etter et program, en metode eller en ekspert som har

5 Hausstätter (2018) kan tolkes i retning av en slik system- og rolleargumentasjon når han tar til orde for en subjektløs fenomenologi i skolen.

6 Se Nordtug og Steinnes (2020) for en utdyping av Lacans typologi bestående av mesterens diskurs, hysterikerens diskurs, universitetets diskurs og analytikerens diskurs.

svaret på hvordan inkludering kan oppnås. I slike tilfeller kan spesialpedagogen ende opp som en slave for skiftende quick-fix-løsninger.

Sublimeringen

Sublimeringen er nært forbundet med forskyvningen, men oppmerksomheten rettes mot idealiseringen av representasjonen som står i stedet for det som fortrenses i betydningsdannelsen. Freud var opptatt av at terapeuten kunne være et overgangsobjekt for det pasienten ikke kunne få: ubetinget kjærlighet. Stiegler (2010, 2013) beskriver hvordan forbrukersamfunnet er bygd rundt en slags sublimeringens logikk hvor datateknologi og andre varer utgir seg for å være tilsvarende overgangsobjekter. Med det resultat at barn og unge invaderes til alle døgnets tider med smilefjes, *likes* og andre «kjærtegn».

I dette landskapet kan spesialpedagogens aktivisme bestå i en motkjærlighet, der det skapes kontinuitet mellom fortid og fremtid i identitetsdannelsen gjennom tradisjonsbundne fortellinger, aktiviteter og gjøremål. Kontinuiteten kan styrkes av at barn og unge får ta del i handlingsbåren kunnskap (Godal, 2007). Denne type kunnskap kan knyttes til Stiegler (2013) omsorgs- og adopsjonstilnærming, og Winnicotts (2005) åpne overgangsobjekt. En slik type kunnskap kan være den kunnskapen som spesialpedagogen lærer bort gjennom å være en *stepping stone* for den andre, slik Critchley (2019) tar til orde for gjennom sin etiske anarkisme.

Avslutning

Spesialpedagogikk som fag og felt kan plasseres og identifiseres som faglig knutepunkt og/eller skjæringsfelt. Dette kapittelet har løftet frem psykoanalytiske perspektiver for å fremheve det siste; spesialpedagogikk som et åpne område inn mot den uendelige samfunnsstrukturen, slik sett en samfunnsstruktur som aldri vil kunne nå en friskhet som tilstand. I dette ligger også spesialpedagogens like uendelige individuelle ansvar, på siden av, så vel som innenfor, samfunnsinstitusjonene.

De tre anvendte inspirasjonskildene kan sammenlignes, men har ulike tyngdepunkt. Žižeks (2019) revolusjonære subjekt vil ta fatt i ulike felles-

skap og arbeide for å inkludere alle både i universelle og i spesielle menneskelige rom – skolen inkludert. Critchley (2019) vil satse på ansvarlig anarkisme, ut fra overjeg 2, på en intern avstand til staten. Stiegler (2010, 2013) på sin side kan inspirere til at spesialpedagogen trer frem i betydningsdannelsen som en opplysnings- og omsorgsaktivist med aktiv bruk av skolen.

Inspirert av det ubevisstes aktivisme kan spesialpedagogen åpne seg for andre logikker enn den enkle lineære årsak-virkningstenkningen som formidles i programmer og andre generelle problemløsninger. Det gjelder også logikker som bryter med individ-system-dikotomien, slik det ubevisstes aktivisme gjør ved å overskride denne dikotomien. Det ubevisstes aktivisme kan inspirere til en utvidelse av spesialpedagogens tidshorison; fra å være forankret i fortid og nåtid, til også å åpne opp betydningsdannelsen for en uendelig fremtid, og slik bidra til å transformere spesialpedagogikken til et skjæringsfelt i samfunnet.

Referanser

- Critchley, S. (2019). *Uendelig krevende: Forpliktelsens etikk, motstandens politikk*. Cappelen's upopulære skrifter.
- Flaat, M. (2020). *En mytologisk analyse av begrepet inkludering i et utvalg tekster med relevans for det spesialpedagogiske fagfeltet med utgangspunkt i Roland Barthes myte- og tekstteori* (Masteroppgave). Høgskolen i Innlandet.
- Foss, T. (1990). *Psykoanalysens hemmelighet*. Tiden Norsk Forlag.
- Foss, T. (2017). Freud satt på hode. *Agora*, 35(2–3), 435–443. <https://doi.org/10.18261/ISSN1500-1571-2017-02-03-25>
- Freud, S. (1905/1984). *Dora: Brudstykket af en hysterianalyse*. Hans Reitzels forlag.
- Freud, S. (1929/1999). *Ubehaget i kulturen*. Cappelen Damm.
- Freud, S. (1921/2011). *Hinsides lystprinsippet*. Vidarforlaget.
- Godal, J. B. (2007). *Hjelper omgrepet handlingsboren kunnskap oss til framtid for handverket?* (s. 11–22). Festskrift 2007. Norsk handverksutvikling.
- Groven, B. (2013). *Spesialpedagogen i endringstider*. Universitetsforlaget.
- Hausstätter, R. (2018). «Se meg som den jeg er»: Relasjoner og elevidentitet i skolen. *Bedre skole*, 1, 28–31.
- Lacan, J. (2003). *Ecrits: A selection*. Routledge.
- Lacan, J. (2007). *The other side of psychoanalysis. Book XVII*. W.W. Norton & Company.
- Levinas, E. (1997). *Otherwise than being or beyond essence*. Kluwer Academic.
- Marx, K. & Engels, F. (2016). *Det kommunistiske manifest*. Vidarforlaget.

- Muller, J. (1996). *Beyond the psychoanalytic dyad: Developmental semiotics in Freud, Peirce, and Lacan*. Routledge.
- Nordtug, B. & Steinnes, J. (2020). «DU SKAL IKKE MOBBE»: En psykoanalytisk revolusjon i tilnærmingen til mobbing. *Nordisk tidsskrift for pedagogikk og kritikk*, 6, 32–47. <https://doi.org/10.23865/ntpk.v6.1580>
- Peirce, C. S. (1974). *Collected Papers of Charles S. Peirce Vols. I–VI: 1931–1935*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Soleim, K. R. (2000). Om kjærlighetsobjekter og empiriske objekter. I: K. R. Soleim, K. Christensen & L. J. Syltevik. *Tre artikler: Hvordan forstå postmodernisme/poststrukturalisme* (s. 22–30). SKOK-notat nr. 1/2000. Universitetet i Bergen, Senter for kvinne- og kjønnsforskning.
- Stiegler, B. (2010). *Taking care of youth and the generations*. Stanford University Press.
- Stiegler, B. (2013). *What makes life worth living: On pharmacology*. Polity Press.
- Vetlesen, A. J. & Stänicke, E. (1999). *Fra hermeneutikk til psykoanalyse: Muligheter og grenser i filosofiens møte med psykoanalysen*. Ad Notam Gyldendal.
- Winnicott, D. W. (2005). *Playing and reality*. Routledge.
- Žižek, S. (1998). Four discourses, four subjects. I: S. Žižek (Red.), *Cogito and the unconscious* (s. 74–113). Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822382126-004>
- Žižek, S. (2019). *The Relevance of the Communist Manifesto*. Polity Press.
- Østrem, S. (2016, 3. desember). Bekymringsindustrien. *Klassekampen*, s. 3.